

قدیم ترین نسخه خطی گلستان سعدی

اثر: دکتر برات زنجانی*

(ص ۱۸۵ تا ۱۸۹)

چکیده

گلستان سعدی از کتبی است که در قرن هفتم به مدارس و مکتبها راه یافته است. این کتاب به وسیله تجار ایرانی که در کشور چین به تجارت مشغول بوده‌اند به آن سرزمین برده شده و مورد استفاده فرزندان ایرانیان قرار گرفته است. این نسخه‌ها نسبت به نسخه‌های داخل کشور که صدها بار به دست نویسندگان وارد و ناوارد استنساخ گردیده تا حدی از تعرض و افزایش و کاهش مصون مانده است. بدین سبب برای رسیدن به نسخه اصلی راه نزدیکتر و مطمئن‌تری هستند. در این مقاله نسخه‌ای بسیار قدیمی و برترهای آن معرفی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: گلستان، سعدی، مصلح‌الدین سال تولد و وفات، نسخه اضل، نسخه‌های خطی فارسی.

در سال ۱۳۶۵ در دانشگاه پکن به تدریس زبان و ادبیات فارسی اشتغال داشتم و ایام فراغت را مطالعه می‌کردم. زمینه مطالعه من درباره نوشته‌های خطی فارسی و تأثیر فرهنگ و تمدن دو کشور بر همدیگر بود. در کتابخانه‌های دولتی و کتابخانه‌های بعضی از مساجد کتب خطی از تفسیر قرآن کریم تا آثار جامی و سعدی و دیگران یافت می‌شد و من در جستجوی قدیمترین نسخه گلستان بودم. از حسن

* استاد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

اتفاق به دو نسخه خطی از گلستان سعدی دست یافتیم که به احتمال قوی در حیات شیخ سعدی به وسیله تجار ایرانی به چین برده شده است. در روی یکی از این دو نسخه چنین نوشته «گلستان تألیف سعدی شیرازی در سنه ۱۲۵۸ میلادیه» و دیگری تاریخ ندارد اما کاغذ و مرکب هر دو نسخه از نوع کاغذهای قرن هفتم است. به دست آوردن این دو نسخه حتی برای مطالعه مشکلات بسیار پیچیده داشت که شرح آن را لازم نمی دانم. بالاخره پس از تحمل زحمات زیاد توفیق مطالعه حاصل شد و معلوم گردید در گلستان سعدی موجود در ایران، که معتبر آن به تصحیح مرحوم محمدعلی فروغی به چاپ رسیده، اشتباهات، افزایش و کاهشهایی وجود دارد. لذا، لازم دانستم به چاپ علمی و انتقادی این نسخه‌ها که نشان‌دهنده تمام موارد اختلاف باشد اقدام نمایم. بدین منظور تصحیح فروغی را متن قرار دادم و اختلاف نسخ پکن را در حاشیه آوردم و معانی لغات و ترکیبات کتاب را در آخر کتاب قرار دادم و کشف‌الابیاتی نیز بر آن افزودم. این اثر در مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر با قطع وزیری در ۲۶۴ صفحه و به قیمت ۱۳۵۰۰ ریال به زیور طبع آراسته و اخیراً منتشر گردیده است.

اینک ده مورد از موارد اختلاف نسخ پیدا شده را که نمی‌توان آنها را نادیده گرفت برای مثال در ذیل می‌آورم:

۱. در چاپ فروغی آمده:

مکن نماز بر آن هیچکس که هیچ نکرد
که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد
و در نسخه پکن:

مکن نماز بر آن کس که هیچ خیر نکرد
که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد
عبارت «بر آن هیچکس که هیچ نکرد» تحریف شده است و سخن سعدی نیست. زیرا در این بیت سعدی به نماز میت نظر داشته که در آن نمازگزار چنین شهادت می‌دهد: *اَللّٰهُمَّ اِنَّا لَا نَعْلَمُ مِنْهُ اِلَّا خَيْرًا وَاَنْتَ اَعْلَمُ بِهٖ مِّنَّا*. و سعدی گفته به کسی که مال به دست آورده اما کار خیر انجام نداده نماز میت مکن و شهادت به دروغ مده بنابراین عبارت «مکن نماز بر آن کس که هیچ خیر نکرد» درست است.

۲. در نسخه فروغی آمده:

هر که با دشمنان صلح می‌کند سرِ آزار دوستان دارد.

و در نسخه پکن:

هر که با دشمنان دوستان صلح کند سرِ آزار دوستان دارد.

نارسایی عبارت اول و درستی عبارت دوم نمایان و بی‌نیاز از برهان است.

۳. در چاپ فروغی آمده:

یکی را از بزرگان ائمه پسری وفات یافت پرسیدند که بر صندوق گورش چه نویسیم؟ گفت: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن است که روا باشد بر چنین جایها نوشتن که به روزگار فرسوده گردد و خلاق بر او گذرند و ... اگر به ضرورت چیزی همی نویسند این بیت کفایت است:

وہ کہ ہر گہ کہ سبزہ در بستان بدمیدی چه خوش شدی دل من
بگذر ای دوست تا بہ وقت بہار سبزہ بینی دمیدہ بر گل من

ظاهراً مطابق عبارات بالا فاعل فعل «گفت» پدر پسر است. یعنی پدر متوفا گفت: که آیات ننویسید و این بیت را به صندوق گورش بنویسید. بنابراین دو بیت شعر را هم پدر پسر، یا خودش سروده و یا از دیگران به یاد داشته است. در حالی که سعدی در پایان گلستان به صراحت می‌نویسد که از اشعار دیگران چیزی در گلستان نیاورده است. عین عبارت سعدی چنین است «در این جمله چنانکه رسم مؤلفان است از شعر متقدمان تلفیقی نرفت».

و در نسخه پکن این داستان چنین آمده است:

یکی را از بزرگان ائمه پسری وفات یافت. پرسیدند که بر صندوق گورش چه نویسیم؟ گفت: آیات چند از قرآن. گفتم: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن است که روا باشد بر چنین جایها نوشتن که به روزگار فرسوده گردد و خلاق بر او گذرند ... اگر به ضرورت چیزی همی نویسند این بیت کفایت است:

وہ کہ ہر گہ کہ سبزہ در بستان بدمیدی چه خوش شدی دل من

بگذر ای دوست تا به وقت بهار سبزه بینی دمیده بر گل من
۴. در چاپ فروغی آمده:

عاصی که دست بردارد به از عابد که در سر دارد.

معنی این عبارت نارساست، زیرا معلوم نیست که عابد چه در سر دارد؟

در نسخه پکن آمده است:

عاصی که دست بردارد به از عابد که عجب در سر دارد.

۵. در چاپ فروغی آمده:

اگر خود هفت سیع از برخوانی چو آشفتی ا، ب، ت. ندانی
عبارت مصراع دوم در خور استاد سخن سعدی نیست و شکل درست آن در نسخه
پکن چنین است:

اگر خود هفت سیع از برخوانی چو آشفتی از آن حرفی ندانی
۶. در چاپ فروغی آمده:

و محتمل است آنکه یکی از درویشان نفس اماره طلب کند چون قوت احصانش
نباشد....

مفعول فعل «طلب کند» ذکر نشده است و عبارت ناقص است، «نفس اماره
چه چیز طلب کند؟»

در نسخه پکن آمده است:

و محتمل است آنکه یکی از درویشان را نفس اماره مرادی طلب کند، چون قوت
احصانش نباشد....

۷. در نسخه فروغی آمده:

خبری که دانی که دلی بیازارد تو خاموش تا دیگری بیارد.

در نسخه پکن چنین آمده:

خبری که دانی که دلی بیازارد تو خاموش تا دیگری بگزارد.

ترجیح «بگزارد» بر «بیازرد» و تناسب آن با «بیازارد» از حجت و دلیل

بی نیاز است.

۸ در چاپ فروغی آمده:

خلعت سلطان اگرچه عزیز است جامه خلقان خود به عزت تر و خوان بزرگان اگرچه لذیذ است خرده انبان خود به لذت تر.

در نسخه پکن آمده:

خلعت سلطان اگرچه عزیز است جامه خلقان خود به عزت تر و خوان بزرگان اگرچه لذیذ است گرده انبان خود به لذت تر. (گرده = قرص نان، رغیف).

۹. در چاپ فروغی آمده است:

سخن را سراسر است ای خداوند و بن
میاور سخن در میان سخن
و در نسخه پکن آمده:

سخن را سراسر است ای خداوند و بن
میفکن سخن در میان سخن
۱۰. چاپ فروغی نوشته است:

هر که پرهیز و علم و زهد فروخت
خرمنی گرد کرد و پاک بسوخت
و در نسخه پکن آمده است:

هر که پرهیز و زهد و علم فروخت
خرمنی گرد کرد و جمله بسوخت
هر چند تحقیق علمی و کارساز از تبلیغ بی نیاز است و به قول شیخ سعدی:
مشک آن است که ببوید نه آنکه عطار بگوید با این وجود به توصیه همکاران
دانشگاهی به قصد آگاهی اهل تحقیق و ادب و مخصوصاً عاشقان آثار سعدی به
نوشتن این چند سطر و معرفی این کتاب مبادرت ورزید.